

УДК 316.42

Б.ПОЛЯРУШ

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Суспільно-політична концепція "громадянського суспільства" була відроджена в останні роки західними критиками соціалістичного авторитаризму. Дискусії навколо цього поняття, які точилися в західній соціальній філософії, знайшли своє продовження і в українській науковій літературі [1].

Процес усвідомлення ролі громадянського суспільства в Україні проходить на тлі гострої політичної боротьби. Неправильне розуміння природи громадянського суспільства, змішування його інститутів з державними, веде до підміни цього поняття чимось іншим, що тільки називається громадянським суспільством. Разом з тим, помилковим є, на нашу думку, відокремлення інститутів громадянського суспільства від держави, особливо на стадії його формування. Відомо, що на різних етапах становлення як національних держав, так і інститутів громадянського суспільства, співвідношення між ними було різним. А тому дещо штучною є спроба перенести європейські традиції громадянського суспільства в країни, які тільки почали свій шлях в умовах реального державотворення. Як і в європейських країнах періоду становлення ліберально-демократичного суспільства, в сучасній Україні роль державних інститутів повинна бути дещо вищою, ніж це є в країнах розвинутої демократії. Але, в той же час існує небезпека перетворення тимчасового процесу в хронічний, коли держава не залишатиме опіки над інститутами громадянського суспільства досить довго. Бюрократам важко звикнути до того, що одержавлені в минулому громадянські організації набувають самостійності та намагаються контролювати державні структури. Водночас деякі дослідники вважають необхідним відокремити громадянське суспільство від політичного, тобто не зводити роль громадянського суспільства лише до протистояння державним інституціям [2].

Разом з тим, на нашу думку, спочатку більшість самодіяльних організацій громадян якраз і виникають з метою захисту прав людини від всезагальної влади тоталітарної держави. Саме тому деякі дослідники бачать протистоянні державі головну мету громадянського суспільства на етапі його становлення. Некоректним є порівняння ролі громадянського суспільства в країнах, де воно тільки зароджується, з країнами, де існують двохсотрічні традиції побудови громадянського суспільства. В такому суспільстві воно відіграє набагато складнішу роль, ніж в країнах молодих демократій. В

традиційних західноєвропейських країнах громадянське суспільство не виконує роль тільки противаги бюрократичній державній машині, а певним чином організовує все суспільне життя. Цього не можна досягнути шляхом формального створення асоціацій. Треба, щоб вартості громадянського суспільства проникли в масову свідомість, щоб перемогли залишки репресивного мислення і стали невід'ємною характеристикою ментальності нації. Українська держава під впливом, а може і моральним тиском Заходу, розвиває у себе інститути громадянського суспільства. Але якщо ці інститути нав'язуються владою і не мають підтримки в суспільстві, то не можна говорити про становлення громадянського суспільства. Деякі автори розглядають основні концепції громадянського суспільства у "вузькому" і "широкому" плані. В якості "вузького" трактування громадянського суспільства подається концепція Е.Геллнер [3]. Йому закидають те, що він намагається пов'язати громадянське суспільство з вартостями ліберальної ідеології. В якості "широкого" трактування громадянського суспільства пропонується позиція представників структурно-функціонального підходу, які, на нашу думку, зашироко трактують саме поняття громадянського суспільства як синоніму людської солідарності (Дж. Александер).

Дійсно, не можна зводити громадянське суспільство до наявності чи відсутності тих чи інших суспільних організацій. Але представники "вузького" трактування громадянського суспільства і не роблять цього. Водночас, чи можна припустити, що може бути побудоване громадянське суспільство не на засадах лібералізму? Очевидно, подібні спроби приречені на поразку тому, що таке суспільство тільки формально називатиметься громадянським, а насправді буде звичайним поліцейським, патерналістським суспільством. Тільки пріоритет ліберально-демократичних вартостей порівняно з будь-якими іншими, є необхідною, хоча і недостатньою умовою побудови громадянського суспільства в Україні. Жодні ідеократичні вартості не можуть бути ідеологічним фундаментом громадянського суспільства. Ідеологією громадянського суспільства, якщо можна в цьому випадку казати про ідеологію, є лібералізм зі всіма його позитивними і негативними сторонами. Поєднання вартостей громадянського суспільства з якимось іншими вартостями неодмінно приведе до ерозії самого поняття. Держава в громадянському суспільстві повинна відігравати принципово важливу роль арбітра в дискусії різних соціальних груп між собою. Якщо ж вона візьметься

* Репресивне мислення, на нашу думку, це такий тип мислення для якого характерне нав'язування тоталітарних форм суспільного життя, ідеологічний контроль і покарання за несанкціоновані форми соціальної поведінки.

за роль захисника інтересів одних груп на противагу іншим, то не зможе виконувати безпосередні функції. Саме державна влада повинна створити умови для функціонування незалежних засобів масової інформації, всіх можливих добровільних асоціацій громадян і т.п. Держава робить все для того, щоб як можна більше громадян стали економічно незалежними і самостійними, бо саме наявність значимого соціального прошарку таких громадян і є запорукою формування громадянського суспільства. І навпаки, матеріальне зубожіння більшості населення може стати перешкодою, що перетворить всі намагання населення може стати перешкодою, що перетворить всі намагання створити громадянське суспільство в формальність.

Які організації в Україні можуть вважатися такими, що відповідають вимогам громадянського суспільства? В першу чергу це демократичні політичні організації і рухи. Скільки з цих організацій є дійсно масовими, спроможними організовувати протистояння діям владних структур? Нажаль багато серед них виявилися аморфними, тимчасовими утвореннями, що не мали організаційної чи будь-якої іншої єдності.

В країні з розвинутим громадянським суспільством існують громадські організації, незалежна преса, інші засоби масової інформації, що дійсно перешкоджають владі діяти безконтрольно. Наявність таких інститутів потрібна, передусім, самій державі, хоч це і важко зрозуміти бюрократам, які звикли діяти в умовах безконтрольності, і, очевидно, корупції. Психологія тимчасовості, що характерна для таких державних діячів небезпечна для самої демократії. Це загрожує затягнути процес становлення демократії. Відкладення виходу з кризи на далеке майбутнє в умовах демократії змушує деяких лідерів новостворених держав СНД відмовитися від неї на користь авторитаризму. Вони придушують в своїх країнах розвиток справжніх інститутів громадянського суспільства, займаються імітацією покращення міжнародного іміджу своїх країн. Вони неофіційно наголошують, що згорнувши "необмежену демократію", приборкавши незалежну пресу, розігнавши опозицію, можна позбавитися штучних перешкод на шляху проведення справжніх економічних реформ. Зрозуміло, що прискорення економічних реформ на певному етапі погіршує положення певних соціальних груп. В умовах демократії, існування інститутів громадянського суспільства такі групи мають можливість легально висловлювати своє невдоволення, а це веде до уповільнення реформ, до неможливості прийняття відомих, але таких непопулярних рішень. Поширюється погляд, що тільки в умовах авторитаризму можна проводити певні економічні перетворення. Але послідовні демократи з цим не погоджуються. Вони вважають, що гальмування розвитку демократії — позбавляє народ можливості легально висловлювати своє невдоволення, що в свою чергу неминуче веде до нелегальних форм протесту. Демократія і

громадянське суспільство не причина хаосу, а навпаки, найдосконаліший інструмент боротьби зі стихією та політичним хаосом. Політична еліта країни повинна зрозуміти, що зубожіння народу, яке іде такими швидкими темпами, і не забезпечується новою масовою ідеологією, обов'язково приведе до неконтрольованих процесів. Роками людей виховували в дусі недовіри до демократії та інститутів громадянського суспільства. Для більшості населення марксистська ідеологія була єдиною з можливих. На певний час масова свідомість живилася мітом про надзвичайні можливості нової демократичної влади, яка забезпечить швидкий і безболісний перехід до нового заможного життя. Проте надії не здійснилися. Разом з дискредитацією демократії втрачена надія і на дієвість певних інститутів громадянського суспільства, наприклад, незалежної преси. Процес становлення інститутів громадянського суспільства почав набувати карикатурних форм, що на прикладі розвитку тієї ж самої преси можна досить чітко побачити. Незалежна преса почала обслуговувати певні політичні чи економічні групи, захищаючи інтереси не громадян, а саме цих сил, що пов'язано з особливостями політико-економічної і іншої ситуації в країні.

Наслідки виборів в парламент свідчать про те, що досить велика частина електорату зажадала повернення до зовсім недемократичних традицій, а можливо і зміни політико-економічного курсу країни. Використовуючи демократичні механізми і новостворені інститути громадянського суспільства, деякі лівоорієнтовані політичні сили прагнуть реваншу. У суспільстві тільки починається формування тих вартостей, без яких ні демократія, ні громадянське суспільство побудовані бути не можуть. Для масової свідомості народу характерними є зовсім інші вартості, що проявляються в деяких сучасних міфах. Виникає питання: чи на всіх етапах становлення національної держави і громадянського суспільства можлива гармонізація інтересів держави і людини? Важко забезпечити врахування інтересів абсолютно кожної людини в умовах становлення національної держави, коли, очевидно, інтереси деяких людей ущемляються. Разом з тим це не означає, що такі групи не можуть створити свої організації, які дозволять їм ці інтереси відстоювати. Громадянське суспільство якраз і виступає інструментом примирення інтересів різних соціальних груп і чим краще воно буде функціонувати, тим швидше в суспільстві буде знайдений консенсус. Громадянське суспільство повинне давати всім можливість для маніфестації тих чи інших інтересів. Разом з тим суспільство не може дозволити будь-якій групі зайняти деструктивну щодо національної держави позицію. Громадянське суспільство не може бути побудоване згори, за допомогою нав'язування суспільству певних вартостей. В умовах демократії саме населення повинно сформувати ті організації, які йому, а не функціонерам, потрібні. В наш час ініціатива деморалізованого економічними негараздами населення може проявитися хіба в формуванні

організацій типу " комітетів солдатських матерів". Очікувати ініціативи в створенні якихось політичних організацій тепер, на нашу думку, важко, тому що коло інтересів населення помітно звузилось. Тепер, коли кожна людина вирішує власні фінансові проблеми "приватно", причини громадянської активності повинні бути досить вагомими, як це є у солдатських матерів. Об'єднати людей навколо якоїсь ефемерної ідеї сьогодні, на мою думку, важко, а може і неможливо. Якщо ж подібна структура виникає, то вона відіграє часто зовсім не ту роль, про яку декларує. Наприклад, всі "афганські" організації, які пройшли тривалий шлях в розвитку і перетворилися часто на напівкримінальні структури. Виникає питання, чи можемо назвати подібні організації інститутами громадянського суспільства? Чи такими є організації, що використовують виключно соціально припустимі методи досягнення своїх цілей. Е. Геллнер, наприклад, вважає, що моральні оцінки в данному випадку недоречні [3]. Громадянське суспільство, на його думку, не може бути назване моральним, інакше воно не є громадянським. Тільки з часом, на його думку, інтереси соціальних груп узгоджуються і форма розв'язання конфліктів стає цивілізованою. Звичайно, багато дослідників з такою інтерпретацією громадянського суспільства не погоджуються. Вони, опираючись на праці інших західних авторів, заперечують економічну обумовленість розвитку традицій громадянського суспільства. Добре було б від початку мати несуперечливе громадянське суспільство, в якому існують лише соціально адаптовані форми узгодження конфлікту інтересів. На нашу думку, всі спроби побудувати громадянське суспільство "згори" будуть приречені на поразку. Це ми і бачимо у випадках створення напівдержавних структур, що повинні проводити певну діяльність під виглядом інститутів громадянського суспільства. Держава має право і повинна підтримувати ті організації, які об'єктивно діють на користь країни, але це теж дуже суперечлива ситуація, тому що подібні організації з часом можуть перетворитися в філіали державних інститутів. Важко уявити діяльність європейських феміністичних організацій, що фінансово залежали б від держави. " Комітети радянських жінок" були далекі від інтересів звичайних людей, вони виконували певну ідеологічну функцію. Як бачимо, процес становлення інститутів громадянського суспільства є дуже суперечливим. З одного боку, маємо негативний досвід діяльності різного типу одержавлених "громадських" організацій, як це було і в радянський час. А з другого — не один раз перевірені на Заході рецепти організації певних структур, в наших умовах не спрацьовують. Західні консультанти недооцінюють як український досвід, так і специфічні проблеми, пов'язані з відсутністю певного громадянського менталітету, що не може виникнути чи зникнути за бажанням. Тому навіть незначні перекошування в діяльності інститутів громадянського суспільства, так легко дискредитують саму його ідею. Громадянське суспільство відображає те суспільство, в якому існує. Якщо

українське суспільство має відчутний рівень тіньової економіки, то годі очікувати виникнення якихось стерильно чистих інститутів громадянського суспільства. Тому треба детально вивчати діяльність тих організацій, що виникають, а можливо й надавати підтримку тим з них, які ставлять перед собою соціально позитивні цілі.

Дослідники цієї проблеми ще недостатньо уваги приділяють аналізу регіональних особливостей функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні, в той час як на Заході такі дослідження проводяться. В кожній країні є певні регіональні особливості, є вони і в Україні. Хоча в останній час виникла не наукова, а політична проблема замовчування регіональних особливостей в Україні і дослідження того, що Україну об'єднує, а не роз'єднує. Важко погодитися з тим, що дослідження регіональних особливостей соціальних процесів може бути небезпечним для цих процесів. Навпаки, саме дослідження регіональних особливостей становлення громадянського суспільства в Україні, дозволить громадськості побачити специфічні складності процесу в кожному регіоні і тим швидше їх подолати. На нашу думку, це в повній мірі може бути віднесене до будь-якої країни.

Традиційно виділяють декілька регіонів України, з культурно—історичними особливостями, але щодо традицій становлення громадянського суспільства найбільш значимим є поділ України на Захід і Схід. При всій неоднозначності національно-культурних традицій на Сході, в Центральному регіоні, чи в Криму, відношення до інститутів громадянського суспільства приблизно однаково негативне чи, в кращому варіанті, байдуже. Не маючи історичних традицій функціонування інститутів громадянського суспільства, жителі Сходу України пов'язують вирішення, в першу чергу економічних проблем, з діяльністю державних інститутів, що традиційно забезпечували їх всім необхідним в минулому. Тому тут так тяжко прищеплюються демократичні вартості, а рецидиви репресивного мислення проявляються досить часто. Звідси й очікування авторитарної влади, що вирішить соціально-політичні питання в дусі комуністичного чи якогось іншого популізму.

Разом з тим, саме в цих регіонах економічні реформи ідуть швидше ніж в інших регіонах, що стане запорукою змін в політичній орієнтації Сходу в цілому. Шахтарі цього регіону одними з перших використали можливості легітимного способу маніфестації своїх проблем через незалежні профспілкові організації. Подібні традиції швидко знаходять собі дорогу, але саме це і є запорукою, що в ситуації загрози демократичним завоюванням, населення буде їх захищати, якщо деморалізація не дійде критичної межі. Можливо декого не влаштовує те, що на Сході спочатку почали виникати соціальні, профспілкові громадські організації, а не національно-культурні чи політичні. Зрозуміло, що подібна ситуація є наслідком багаторічної політики русифікації і асиміляції українського населення Сходу. Можна

ставити риторичні питання про зменшення видавництва книжок українською мовою, про усунення держави від керування цими процесами, але разом з тим розраховувати на те, що тут спрацюють національноорієнтовані інститути громадянського суспільства навряд чи можливо. Російськомовна більшість створить свої організації, які, спираючись на підтримку певних політичних сил, нав'яжуть ринку культури свій вибір. Держава може підтримати на перших етапах не дуже чисельні в цих регіонах українські національно-культурні організації. Але така підтримка не повинна їх зробити напівдержавними. Хоча в нинішніх умовах, як свідчать матеріали "Конгресу української інтелігенції", держава не надає жодної підтримки українським національним організаціям. Процес цей дуже суперечливий і не однозначний.

На Заході України, порівняно зі Сходом, ситуація дещо інша, тому що тут свого часу, вже існували інститути громадянського суспільства. Так, в міжвоєнний період в Західній Україні виникли українські жіночі, дитячі, спортивні та інші організації, що сьогодні відродили їхню надзвичайно важливу діяльність. Цей досвід потребує дослідження тому, що штучне його перенесення на схід України, може призвести до неоднозначних наслідків. Ліворієнтоване населення Сходу може негативно поставитися до діяльності таких організацій. Хоча практичний досвід, наприклад, "Пласту", свідчить про те, що східноукраїнські дитячі організації вже подолали першу негативну реакцію на факт існування західноукраїнських національноорієнтованих дитячих організацій і готові переймати їх досвід. Проблема тільки в толерантному способі його поширення, необхідності зважати на особливості менталітету населення сходу України в цілому і керівників подібних організацій зокрема. Проте, і в діяльності громадських організацій Західної України є свої труднощі.

Так, на нашу думку, керівники радикальних західноукраїнських громадських організацій вважають, що національні вартості треба нав'язувати силою, за допомогою репресивних методів, що безумовно дасть зворотні результати. На нашу думку, репресивне мислення може приваблювати не тільки лівих, але і правих радикалів. Завжди залишатися на послідовно демократичних позиціях не так просто. Саме тому деякі західноукраїнські дослідники громадянського суспільства так переоцінюють роль держави в процесі становлення громадянського суспільства. На нашу думку, вони просто мітологізують громадянське суспільство як раніше це робили з демократією в цілому. Тому вони піддають такій критиці ті концепції громадянського суспільства, які принципово десакралізують будь-яку ідеологію. Наприклад, часто критикують концепцію відомого американського дослідника громадянського суспільства Е.Геллнера.

На нашу думку, крім загальних принципів побудови суспільства в цілому ніяка ідеологія в громадянському суспільстві прийматися не повинна.

Інакше ми почнемо будувати нову ідеократію замість збанкрутілої марксистської.

Таким чином, аналізуючи проблеми становлення громадянського суспільства в Україні, варто зазначити, що цей процес дуже суперечливий. Політологи, філософи і соціологи ще далеко не адаптували західні моделі громадянського суспільства до складних умов України. Важливим елементом в побудові загальної концепції громадянського суспільства в Україні є врахування регіональних особливостей процесу його становлення. Особливості ж національного менталітету в різних регіонах України потребують корекції соціально-політичної та культурної політики держави та громадських організацій. Спроби створити специфічні моделі громадянського суспільства, які б не враховували довготривалого як позитивного, так і негативного досвіду Заходу, будуть очевидно невдачливими. Потрібно вивчати досвід багатьох країн Європи, Америки, Азії і Африки що в складних умовах будували громадянське суспільство, щоб не вихолостити самої надзвичайно важливої ідеї, прикриваючись специфікою розвитку конкретної країни. Світовий досвід розв'язання складних соціокультурних проблем є достатньо великим, і його можна розумно використовувати.

1. *Марушкіна І., Танчин І.* Про моделі національного відродження в Україні // Студії політологічного центру "Генеза". — 1995. — № 4. — С.250-253.
2. *Арато Е., Коен Дж.* Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. — 1996. — № 1. — С.168.
3. *Геллнер Э.* Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники // Знание — сила. — М, 1996. — № 2. — С. 4- 7.

В.Poliaroush

REGIONAL PECULIARITIES OF THE MAKING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Peculiarities of the making of civil society in Ukraine are under study in the article. The author describes the development of civil society in different regions of Ukraine, emphasising the specific character of these processes in the Western part of Ukraine, which had certain European socio-cultural traditions, and in the Eastern part of the country, where there were not any traditions of that kind.